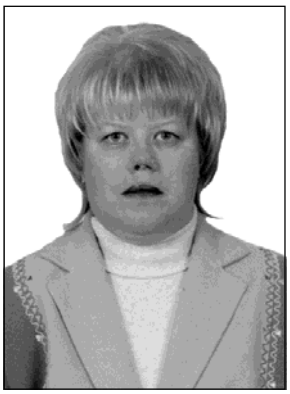

УДК 94 (477)

Лемещенко К.Б., Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ

Лемещенко Катерина Борисівна, аспірантка кафедри історії та теорії держави і права інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом, м. Київ. Коло наукових інтересів – *політико-правова ідеологія лібералізму в творчій спадщині видатного вченого Костомарова М.І., вивчення її значення у встановленні української державності.*

Ліберальні погляди М.І.Костомарова про особливості українського народу

У статті викладені погляди М.І.Костомарова про особливості волелюбного народу України з позиції лібералізму. Визначені його висновки про провідну роль народу в розвитку суспільства, у встановленні української державності.

In the article M.I. Kostomarov's views concerning the peculiarities of the Ukrainian nation from the position of liberalism are stated. His conclusions about the leading role of the nation in the society development, in establishing the Ukrainian state system are given.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства для вдосконалення розуміння народу як вирішальної сили всіх соціально-політичних діянь, що здійснює всі глибокі соціальні перетворення, необхідно вивчати наукові погляди представників різних течій політико-правової думки в історичному контексті.

Розглядаючи творчу спадщину видатного вченого XIX століття Миколи Івановича Костомарова (1817-1885), прихильника лібералізму того часу, слід зазначити його внесок у розробку понять "народ", "український народ", "націо-нальна свобода українського народу" і свобода особистості взагалі.

М.І.Костомаров багато часу присвятив вивченню історії народу, його ідеалів, прагнень, його боротьби, здобутків і втрат, проблем економічного, культурного і духовного розвитку, постійно наголошував на визнанні за народом його самобутності.

М.І.Костомаров був одним з перших вчених Росії, який відстоював ідею народної історії, історії мас, один із перших прагнув осмислити історію шляхом вивчення духовного життя народу.

Водночас зазначав, що найбільш правильний опис подробиць домашнього, громадського побуту буде мертвим, якщо він позбавлений живої душі народу, його надій, прагнень. Вчений мусить ставити на передній план діяльні сили людини, а не те, що нею створено.

Саме М.І.Костомаров одним з перших порушив питання про узаконення українського народу, його історії, активно відстоював думку, що творцем історії є не царі та їхні наближені вельможі, а народ. Служіння народу було головним змістом життя і праці М.І.Костомарова.

Вчений не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської історію, а й звернув увагу на землю як на територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе "відмінними змаганнями у спільнім державнім устрої" [1].

В історіософських працях та публіцистичних статтях він обґрунтував самостійність української нації й відмінність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українського народу.

Ці ж ідеї покладені в основу етнографічних праць М.І.Костомарова "Об историческом значении южнорусского песенного творчества", "История казачества в южнорусских народных песнях" та ін. [2].

Доводячи відмінність українського народу,

його культури й світогляду, історик пов'язував це з такими рисами українців, як індивідуалізм, нахил до ідеалізму, глибока релігійність, демократизм, свободолюбність, нехіть до сильної влади. Все своє життя він обстоював самобутність українського народу, його право на гідне існування, розвиток національної культури, рідної мови.

Важливим чинником піднесення національної самосвідомості, духовної культури свого народу вчений вважав розвиток освіти, науки з викладанням їх здобутків українською мовою. Віддаючи перевагу духовному перед матеріальним, він виходив з того, що давати знання треба в православно-християнському дусі, який завжди був основою моральної сили українського народу. Так, М.І.Костомаров в творі "Закон Божий (книга буття українського народу)" визначає, що віруюча людина – це серцевина історичного процесу. Віра Христова веде її до свободи. Тільки свобода забезпечує її рівність, отже. й щастя для країн, народів, а також для кожної людини зокрема [3].

Із всіх народів до суспільного ідеалу, тобто свободи, на думку історика, не наблизились ні євреї, ні греки. Перші відступилися від наказів Мойсеєвих і виборних судів, другі були погані (язичники). Вони не визнавали єдиного Бога, і через це у них залишилося рабство, і кожний рабовласник давав місце для нових племен, у тому числі й наймолодшому з племен – слов'янському.

З часом деякі слов'янські народи стали віддалятися від основ християнства і його заповітів. Наприклад, найбільш християнська католицька Польща стала країною найтяжчої неволі, бо панство там без жодного закону вішало і вбивало своїх кріпаків. У Москві утвердилась влада самодержавного царя-ідола, що довершила великий гріх та знищила вільне новгородське народовладдя. Тільки один український народ не любив ні царя, ні панів, не знав по слову Христову жодної помпи панської і коли міг утворити політичний лад по своїй подобі, то сформував козацтво, тобто "істинне братство". Небезпечна дія політичних принципів сусідів старої України спровокувала війни з нею Польщі та Москви. Це війни політично зламали Україну. Але репрезентовані нею політичні ідеї та принципи неможливо було не враховувати. У подальшому вони обізвуться в Польщі Конституцією 1791р., а в Москві – повстанням декабристів. Народ, "найменший в народах", позбавлений державної організації, стане зразком для багатьох інших зорганізованих. "І встане Україна зв своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні кріпака, ні холопа ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою – Річчю Посполитою в Союзі Слов'янськім" [4].

У статті "Дві руські народності" Микола Іванович визначив, що росіяни та українці, поза всяким сумнівом, – дві різні народності, зазначив їхні відмінності.

Видатний дослідник спадщини Костомарова Н.Л.Рубінштейн визначав, що для нього "українська народність сильна началом свободи, народного самоврядування, началом демократизму. У великоруського народу сильним є державне начало. Українська народність виробила вічевий устрій, великоруська народність створила у себе єдинодержавство, або монархічний устрій. Основна проблема – народ і держава – вирішена в етнографічному плані" [5].

Незважаючи на єдність віри і походження, "в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні" [6]. Ідея свободи для великоруського народу поглинається ідеєю общинності. На відміну від цього, південноруський народ сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини.

У протиставленні "двох руських начал" і "двох руських народностей" вченому не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Однак у його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії.

Обґрунтовуючи оригінальний погляд на розвиток Київської Русі, він не заперечував єдності слов'янських народів, але доводив, що етнічна спільність народів є неодночасною й незмінною категорією. Це постійний змінний організм, і всі розмови про особливу етнічну чистоту та однорідність південноруських й інших народностей позбавлені сенсу.

Відомо, що немало російських вчених вважало Київську Русь невід'ємною частиною національної історії Росії, а українські вчені – відповідно України. Серед розмаїття точок зору слід виокремити концепції М.П.Погодіна і М.С.Гру-шевського. Перший з них стверджував, що після розпаду Київської Русі населення Наддніпрянщини перейшло на територію Центральної Росії і згодом утворило Московську державу. Тобто він не помічав існування окремого українського народу. Другий вважав, що російський народ не має

будь-якого відношення до Київської Русі [7].

Слід відзначити, що М.І.Костомаров заявляв, що зерно великоросійської народності з'явилося на північному сході Київської України-Русі, а сама народність виходить на історичну арену в XII столітті. Тривалий час вона залишається на периферії історичного життя тодішньої Київської держави.

Основним народом Київської Русі, за Костомаровим, були українці, це держава українського народу.

Видатний вчений історії України Орест Субтельний відзначав, що п'ять східнослов'янських племінних союзів, які утворили Київську Русь, не могли за короткий час існування цього досить крихкого ранньофеодального державного утвору злитися в одну народність. Очевидно, відмінності між трьома сучасними народами (російським, українським, білоруським) беруть свій початок у відмінностях між союзами племен, які існували ще з перших віків нашої ери. Він вважав, зокрема, малоймовірним, щоб єдина давньоруська народність, якщо вона існувала, могла б розпастися внаслідок монгольської навали і завойовницької політики Польської та Литовської держав [7].

Основною тезою наукових і публіцистичних праць Костомарова М.І. 50-60 років XIX століття є положення про провідну роль народу, мас в історії, в розвитку суспільства. У своїх кращих працях він давав науковий, історичний матеріал для підтвердження цих висновків.

Наукова й публіцистична діяльність М.І.Костомарова сприяла розхитуванню основ самодержавства. Вчений рішуче виступив проти насильницької, самодержавної централізації, яка вбиває будь-яку свободу і будь-який духовний саморозвиток особистості. У ряді статей вчений засуджував національну політику російського самодержавства, висміював концепцію, згідно з якою для спокою в державі необхідно силою підвести до одного займенника всі народні звичаї і засоби життя.

На думку історика, самодержавство – інституція цілком чужа і ворожа народові. Прообразом російського самодержавства є рабовласницькі деспотії монголо-татарських часів. Вчений викриває псевдонаукове уявлення про самодержавство як про "корінне начало" російської історії. Після татарської навали, після зруйнування федеративно-республіканських форм древньої Русі, після пограбування народу, після того, як у народі було викорчуване почуття свободи, усвідомлення особистої гідності, народ був примушений до безмовної покори. Тоді й утворилася держава з єдинодержавним главою. Держава ця складалася з холопів, сиріт і богомольців. Все краще, вільнодумне тікало від цього ладу (самодержавства) і боролося з ним.

Костомаров вважає, що самодержавство вже за своєю природою деспотичне. Якщо ж воно і проводить якісь соціальні реформи, то робить це всупереч своїй природі, за примусом зовнішніх сил для самозбереження. Вчений у своїх лекціях акцентує увагу на жорстокості монархів та на перевазі народоправств, вихваляє народний елемент. Він писав, що "не можна людину зробити щасливою всупереч її волі і, так би мовити, насилувати її природу... Історія показує нам, що в суспільстві, керованому деспотично, частіше і сильніше проявляються вади, які заважають виконанню найбільш похвальних накреслень влади" [8].

Як представник лібералізму він нагадував, що при самодержавстві неможливо говорити про свободу думки й слова. Тільки у боротьбі з деспотизмом і тиранією людина, на думку М.І.Костомарова, стане справжнім творцем світлого життя на землі. Він зазначав, що ці ідеї спрямовувалися на те, щоб кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі.

В середині 40-х років у Києві з участю вченого створюється Кирило-Мефодіївське братство. Основними фундаторами його були М.І.Косто-маров, український чиновник М.І.Гулак, а також випускник університету В.М.Білозерський. Костомаров розробляє основну програму діяльності братства, суть якої була викладена в "Статуті і правилах" товариства, в "Законі Божому (Книзі буття українського народу)", а також у відозвах "Браття українці" і "Браття великоросіяни й поляки".

Члени Кирило-Мефодіївського товариства були проти кріпосного права, релігійних і національних утисків, ставили питання про освіту народу. Програма діяльності товариства передбачала визволення селян від кріпацтва, вимагала дати їм освіту, відродити самобутню культуру українців та інших слов'ян, об'єднати їх у рівноправний союз республік, що само по собі передбачало усунення порядків самодержавства.

Вирішення національного питання М.І.Кос-томаров вбачав у децентралізації Російської імперії, в установленні федеративних засад у взаємовідносинах народів Росії, де кожному з них буде гарантоване право мати свій національний уряд, рівність громадян незалежно від віросповідання, походження та суспільного становища [9].

Держава повинна дотримуватись поваги до народностей, ставитись до них не як до другорядних, підпорядкованих, нижчих, а як до самобутніх, самоправних, тільки тоді не може

бути ні незадоволення державою, ні ворожості до інших, разом з'єднаних народів.

М.І.Костомаров залишається людиною, яка вперше у XIX ст. сказала, що український народ стане народом лише тоді, коли матиме свою державу.

Українське козацтво вчений оцінює з точки зору його прагнень до рівноправності і свободи, підкреслюючи, що воно було виразником інтересів українського народу.

Микола Іванович Костомаров відігравав важливу роль у громадсько-політичному житті України. Революціонери-демократи XIX століття підтримували його у відстоюванні прав українського народу на розвиток своєї культури, в його боротьбі проти польських дворянсько-буржуазних шовіністів, у критиці концепції істориків "державної школи" і, зокрема, "норманської теорії". Революціонери-демократи вбачали в його суспільно-політичних та історичних поглядах риси опозиційності, помітно виражені, наприклад, у теорії "двох начал": вічевого й єдинодержавного. Проте вони критикували його ліберальну концепцію, наявність релігійного містицизму та інші недоліки.

М.І.Костомаров спробував дати детальну характеристику народу, яка ґрунтувалась на уявлені про народне життя як вияв внутрішньої глибини його духу, що відображається впродовж історичного буття народу.

З середини XIX ст. вчений робить перші спроби застосувати наукові методи аналізу і здобутки західноєвропейської і вітчизняної науки для обґрунтування різноманітних концепцій вирішення долі майбутньої української державності.

У конфліктах народу і власті вина завжди лежить на стороні останньої. Інтерес трудового народу є вищим законом всякої громадської

Література

1. Верменич Я. Федералістичні підходи в історіософії М.І.Костомарова // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 29.
2. Михайлін І. Парадокс // Літературна Україна. – 4 червня 1992 . – С. 36.
3. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991. – С. 7.
4. Там само. – С. 30.
5. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М., ОГИЗ, 1941. – С. 429.
6. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Кн. 1. – М., 1987. – С. 60.
7. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 7.
8. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – М., 2004. – С. 532.
9. Лемещенко К.Б. Костомаров М.І. – ідеолог лібералізму на Україні в XIX столітті // Бюлетень Міністерства юстиції. – 2005. – № 5. – С. 118.

Надійшла до редколегії 05.05.2006 р.